

14 січня, 2013 • Леонід Залізняка

Генний код українців та їхніх сусідів очима археології

Етноси як люди: народжуються, переживають дитинство, юність, зрілість, старіють і вмирають – дезінтегровані, асимільовані іншими. Елементи їхньої етнокультури та їхні гени стають складовими етнокультури й генома нових народів. Хоч би якими патріотами України, Росії, Польщі, Англії чи Ізраїлю ми були, всі без винятку народи смертні. Ніщо у світі не вічне, навіть сам світ.

Матеріал друківаного в идання № 50 (267) від 13 грудня 2012

Гени й етнологія

Про смертність народів (їх асиміляцію іншими) добре відомо археологам. Де вони, трипільці, кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, авари, хозари, печеніги, половці?.. Тільки кургани лишилися в степах. Однак елементи етнокультури та гени пращурів передаються нащадкам. Наприклад, фрикативне «г», фольклорних персонажів Симаргла, Хорса, Вія українці успадкували від іраномовних скіфів та сарматів.

Як у людини є мати, батько, дід, прадід, так і у народів є пращури, які тією чи тією мірою долучилися до формування їхніх [етнокультур](#) та геному. Однак біографія особистості починається з її народження, а не з прадідового, дідового чи батькового життєпису. Так і буття народу має конкретний початок, який помилково відносити до часів народження пращурів. В етнокультурі українців є елементи, що прийшли від балтів, германців, скіфів, сарматів, трипільців і багатьох інших народів, що мешкали на їхній території в давнину. Однак український етнос народився не тоді, коли з'явилися на світ трипільський (хата-мазанка, культ небесного змія чи бика) чи скіфський (згадані іранські божества чи фрикативне «г») сегменти його етнокультури, а коли вони злилися в єдину й неповторну українську національну культуру.

Щось схоже можна сказати про неіснуючий, на нашу думку, окремий український геном. У крові автохтонного населення будь-яких територій є гени всіх народів, що мешкали колись на тих самих землях. Тому геном українців успадкував гени від пращурів індоіранців (ямна та катакомбна культури, скіфи, сармати) та від найдавніших землеробів балкано-дунайського неоліту, які в VII–IV тис. до н. е. чотирма великими хвилями (культури Гребеники, Криш, лінійно-стрічкова, Кукутені – Трипілля) котилися з Подунав'я в Україну. Але називати індоіранську гаплогрупу арійською, а балканську – трипільською це все одно що називати всі народи СРСР від чукчів до литовців та грузинів «русскими». Останнє було свідомим спрощенням реальної етноісторичної картини до рівня її профанації з конкретною політичною метою. Однак будь-які політичні конструкції і твердження на хисткому ґрунті свідомого викривлення історичних реалій не можуть бути ані правдивими, ані довговічними.

Сказане повною мірою стосується [шарлатанської термінології](#) на кшталт «трипільських» чи «арійських» генів. Доки генетики не дешифрували геномів арійців і трипільців як чогось виразно специфічного, нема про що й говорити. Звичайно, якщо ми бажаємо зберегти наукову коректність своїх тверджень, а значить і довіру до них.

Українці є носіями генів не тільки сарматів, скіфів чи трипільців, а й кроманьйонців прильодовикової Європи. Як усі люди планети, ми є прямими генетичними спадкоємцями наших африканських предків (пітекантропів, австралопітеків) та їхніх попередників – мавп, динозаврів, земноводних тощо. Якщо визначати вік народу чи початки національної історії за генами, то дійдемо абсурдного висновку, мовляв, джерела будь-якого етносу сягають палеозою. А абсурдність висновків свідчить про їх принципову помилковість.

Науковий підхід до проблеми україногенезу вимагає визнання етнологічного принципу, який може здатися комусь непатріотичним. Мізинська, трипільська, кіммерійська, скіфська, грецька чи гунська сторінки минулого території України – не етапи національної історії українців, а стародавня історія земель, які півтора тисячоліття тому стали домівкою цього народу.

Кожен із етносів, що мешкав на території України до появи тут нинішнього, мав власну історію. Попередників українців на заселених ними землях можна вважати їхніми пращурами, культурний та генний спадок яких частково отримав новіший етнос, але не українцями на трипільському чи скіфському етапах етнічного розвитку. У своїй радіопередачі професор Валерій Бебик сказав, що «трипільці, скіфи, сармати – це той самий український народ під різними назвами». На жаль, таке хибне, карикатурно спрощене бачення україногенезу поширене в певних колах громадськості.

Принципово неправильно уявляти собі історію будь-якого народу як шашлик, на шампур котрого нанизано всі етноси, що мешкали колись на його території. Причому цей псевдонауковий «український шашлик» вибірковий, а отже, тенденційний. На ньому обов'язково присутні трипільці, скіфи й навіть арії Індії (які ніколи тут не жили), але ігноровано реальних мешканців регіону з недавнього минулого – тюрко-монголів середньовіччя (гуни, авари, хозари, печеніги, половці, татари). А, власне, чому? Маємо виразні сліди потужних впливів [тюркських народів](#) на етнокультуру українців, які простежуються в нашій лексиці, традиційному одязі, господарстві, кухні, фольклорі.

Сучасна наука етнологія, яка вивчає народи, стверджує, що гени не визначають етнічності. Народ – це людська спільнота, що склалася історично й відрізняється від подібних п'ятьма головними ознаками: 1) батьківщиною;

2) мовою; 3) етнокультурою; 4) темпераментом (ментальністю); 5) національною самосвідомістю. Причому остання ознака головна, адже без неї народ дезінтегрується, а без чотирьох попередніх може обійтися. Наприклад, цигани та євреї тривалий час зберігали свою етнічну ідентичність поза межами батьківщини. А чилійці, аргентинці чи мексиканці є різними народами, хоча й не мають окремих власних мов і користуються іспанською.

Рис 1. Розселення найдавніших неолітичних землеробів Європи у VII–V тис. до н. е.

Національна свідомість, стрижнем якої є спільна історія, відмінна від історії сусідів та етносів-попередників – це обов'язкова умова етнічної єдності. Коли народ забуває власну історію, зникає самоусвідомлення окремішності від сусідів і етнічна спільнота дезінтегрується, її асимілюють сильніші сусіди й вона сходить з арени історії. Тому з античних часів відомо: щоб завоювати народ, мало захопити його землі – треба написати його історію. Згадаймо, як уперто Москва та Петербург насаджували й насаджують власний варіант історії завойованим народам, зокрема й українцям.

Як бачимо, сучасна етнологія не вважає генного коду людини за важливу етновизначальну категорію. Водночас гени через фізіологію індивідуума якоюсь мірою впливають і на його психологію, зокрема темперамент, а частково й ментальність. Отже, вони певною мірою діють лише на один із п'яти етновизначальних факторів – темперамент. Однак цей показник бачиться найменш значущим, а подеколи й узагалі невловним. Наприклад, чим темпераменти португальців, іспанців та італійців різняться між собою? Важко відповісти. Попри мінімальну відмінність зумовлених генами характерів, згадані спільноти існують як окремі своєрідні етнічні одиниці.

Професор Костянтин Тищенко звернув увагу на відомий «осетинський парадокс». Суть його полягає в тому, що, попри належність осетинів Північного Кавказу до іранської етномовної групи індоєвропейців, вони принципово відмінні геномом від більшості [іранських народів](#) і суттєво не відрізняються від неіранських у регіоні. Така ситуація виникає, коли сильніший народ-завойовник (у випадку з осетинами це іраномовні сармати) накидає підкореній людині власну мову й культуру, але з часом біологічно розчиняється в середовищі численніших аборигенів. Ще раз бачимо, що гени, кров відіграють другорядну роль у передачі й закріпленні етномовної інформації.

***ЕТНІЧНІСТЬ НАСАМПЕРЕД У
ГОЛОВІ, А НЕ В КРОВІ. І ЦЕ
ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ
ПОЛОЖЕННЯ СУЧАСНОЇ НАУКИ
ПРО ЕТНОСИ - ЕТНОЛОГІЇ***

Ще приклад. Автор відомого тлумачного словника «великорусского наречия» Владімір Даль, батько якого був данським німцем, а мати франко-італійкою, вважав себе росіянином, бо думав російською мовою. Скільки таких німців, поляків, українців, татар, казахів, представників фінських народів європейської Півночі та етносів Сибіру й Кавказу під асиміляційним тиском

Російської імперії «обрусели»? Засвоївши інші мову, культуру, історію, вони поповнили багатомільйонні лави російського народу. І неповторність їхніх геномів не стала на заваді радикальній зміні етнічності.

Отже, наша етнічність насамперед у голові, а не в крові. І це фундаментальне положення сучасної науки про етноси – етнології.

Гени та археологія

Порівняно з археологією етногенетика – молода наука, яка за короткий час відкрила великі перспективи в царині вивчення далекого минулого людства. Однак фахове осмислення нових генетичних даних потребує залучення інших палеодисциплін – археології, антропології, палеолінгвістики, писемних джерел. Вдалу спробу інтерпретації геномів європейських народів (насамперед українців) із позицій лінгвістики здійснив на сторінках Тижня відомий мовознавець Костянтин Тищенко. Погляньмо на історію формування гаплогруп корінного населення Європи, зокрема України, з археологічної позиції. Справу полегшує наявність згаданої статті професора Тищенко.

Рис. 2. Розселення пращурів індоіранців та балто-слов'ян на землях трипільців у III–II тис. до н.е.

Безглуздо заперечувати генну своєрідність окремих популяцій людства, зокрема й конкретних етносів. Особливо якщо вони тривалий час мешкали в географічній ізоляції від сусідів, наприклад на островах, півостровах, за гірськими хребтами чи пустелями. Історія знає випадки й самоізоляції окремих народів, коли з ідеологічних міркувань шлюбні контакти штучно обмежувала власна ж таки популяція. Однак українці, як і переважна більшість європейських сусідів, не належать до числа таких етносів-ізоляціоністів. Тому їхній геном принципово не різниться від сусідських і складається з гаплогруп I, R1a, R1b, N, J, властивих іншим народам Європи, геноми яких різняться між собою насамперед пропорціями згаданих гаплогруп. Причому від 70% до 95% генного набору більшості європейських народів (зокрема й українців) становлять гени, що успадковані від палеолітичних мисливців прильодовикової Європи (гаплогрупи I, R1a, R1b).

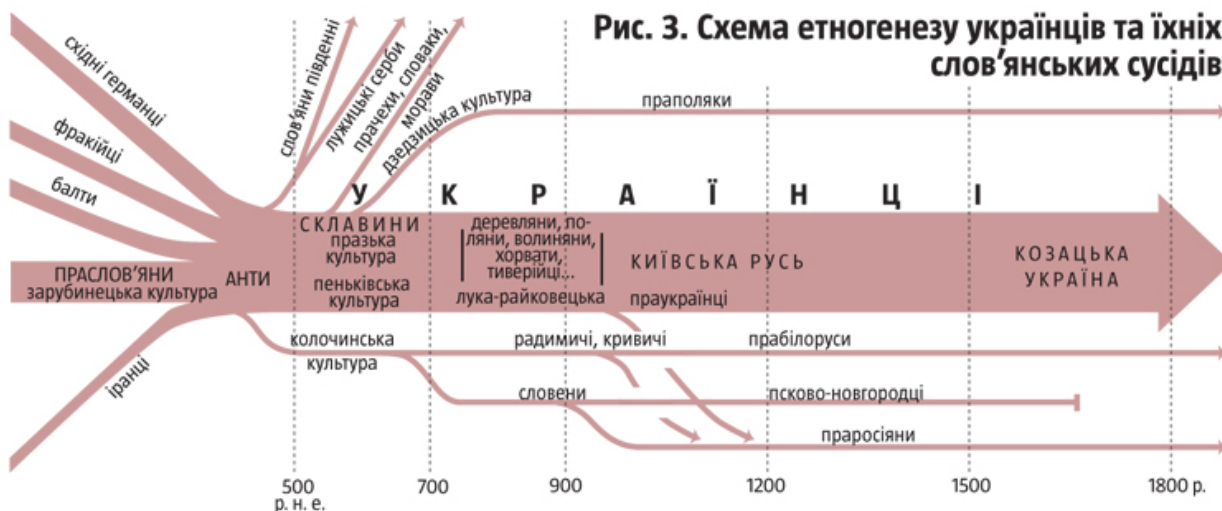
Зауважимо, що палеолітичні витoki геному [населення Європи](#) не стали підґрунтям для висновку про народження французів, іспанців, ірландців чи німців у палеоліті. Корінне населення Старого світу впродовж тривалої історії набувало різних етнічних форм, зберігаючи свої палеолітичні гени. Іберійські племена на Піренейському півострові та галли у Франції під асиміляційним тиском імперського Риму трансформувалися в іспанців, португальців, французів відповідно. Фракійці Трансильванії внаслідок латинізації стали романомовними волохами-румунами. Причому ці та багато інших етнічних трансформацій відбувалися з мінімальними змінами генного коду, що переконливо доводить вторинність останнього в етнічній диференціації європейців (і не тільки).

Інакше кажучи, виникнення основних гаплогруп генома корінного населення Європи у верхньому палеоліті свідчить про глибку автохтонність людності, але не про постання сучасної етнічної диференціації континенту за часів мисливців на мамонтів. Етнокультурні комплекси нинішніх європейських народів постали на давньому генетичному ґрунті, але значно пізніше, ніж відбулося формування його основних елементів. Із давнього демографічного матеріалу, генне коріння якого сягає мисливців льодовикової доби, у специфічних природних умовах регіонів, а відповідно й історичній ситуації творилися окремі народи, що їх нерідко асимілювали інші, й вони зникали як етноси, але передавали свій геном завойовникам. Тому генний код не є провідною етновизначальною ознакою людей і не окреслює чітко їхню етнічність, тобто належність до того чи того етносу.

Дані археології дають змогу зробити певні припущення про час і обставини виникнення головних гаплогруп населення Європи. Щоб зрозуміти, про що йдеться, пропонуємо читачам користуватися картами зі статті професора Тищенка. Згадані базові гаплогрупи геному європейців учені пов'язують із першими в Європі представниками людей сучасного типу *Homo sapiens* – кроманьйонцями. Цей різновид людських істот сформувався у [Східній Африці](#) близько

200 тис. років тому. Рухаючись із Африки, *Homo sapiens* заселили південь Азії, а близько 40 тис. років тому внаслідок кліматичного потепління просунулися через Близький Схід у заселену неандертальцями прильодовикову Європу. Цими першими прибульцями були носії ориньякської культурної традиції. Друга хвиля людей сучасного типу прибула до Європи через Балкани близько 30 тис. років тому. Припускають, що її археологічним відповідником були представники граветської культурної традиції, які потіснили людність ориньякської традиції на захід континенту.

Як відомо, гаплогрупа R1b домінує в корінного населення Західної Європи, а R1a – у мешканців Центрально-Східної Європи від Рейну до Дону. Така ситуація, імовірно, виникла 30 тис. років тому внаслідок витіснення на захід орніанських носіїв гаплогрупи R1b другою граветською хвилею кроманьйонців (гаплогрупа R1a). Остання поширена далеко на схід євразійськими степами до Центральної Азії, Алтаю, заходу Монголії, Афганістану, Ірану, Індії. Це східне, азійське крило поширення гаплогрупи R1a сформувалося значно пізніше, а саме за доби бронзи в III–II тис. до н. е. Сталося це внаслідок зафіксованого даними археології, мовознавства, палеолінгвістики, писемних джерел потужного розселення на схід зі степів Надчорномор'я та Прикавказзя перших скотарів, що були пращурами індоіранських народів (ямна, катакомбна, зрубна культури).

Палеолітична гаплогрупа I (балканська) асоціюється з глобальним для Європи культурним явищем кінця верхнього палеоліту (19–12 тис. років тому) відомим під назвою епігравет. Унаслідок максимального похолодання 20–19 тис. років тому прильодовикові мисливці відійшли до півдня континенту, на Балкани, на Апеннінський півострів, у Північне Надчорномор'я, де, власне, й сформувався епігравет. Під час наступного потепління (17–12 тис. років тому) епіграветське населення з півдня Європи колонізувало всю середню смугу континенту від Франції до Середнього Дону, поширюючи Європою так звану балканську гаплогрупу.

Нелогічно пояснювати поширення останньої розселенням із [Близького Сходу](#) через Балкани в Європу найдавніших землеробів, представлених в Україні трипільською культурою. Адже, на думку генетиків, ця гаплогрупа постала в Європі ще в палеоліті принаймні 20 тис. років тому, а колонізація континенту землеробами із Близького Сходу почалася лише за 9 тис. років до нашого часу. Якби саме вони були носіями гаплогрупи I, то вона домінувала б на батьківщині землеробів-колоністів у Анатолії та Леванті, чого не спостерігається.

На нашу думку, найдавніші неолітичні землероби принесли в Європу не давню балканську гаплогрупу I, а пізніші J та E1b. Саме вони поширені на Близькому Сході, звідки у VII–V тис. до н. е. землероби колонізували через Балкани й Подунав'я південь та помірну зону Європи, зокрема й Правобережну Україну (Трипілля). Якщо у близькосхідних народів ці гаплогрупи становлять понад половину геному, то на Балканах у греків, болгар, румунів та італійців Апеннін – від 50% до 25%, тоді як у населення Центрально-Східної Європи (зокрема, й українців) – до 10%. Поширення зазначених гаплогруп у корінних мешканців Балканського та Апеннінського півостровів, у басейні Дунаю та в Центрально-Східній Європі, на нашу думку, сталося внаслідок згаданої землеробської колонізації Європи з Малої Азії (рис. 1). Схоже, саме J та E1b і є генним спадком балкано-дунайського неоліту, зокрема трипільців.

За всієї поваги до зведеного українського лінгвіста, професора Костянтина Тищенка нам видається не зовсім коректним називати палеолітичні гаплогрупи R1a та R1b «скіфською» та «кельтською» відповідно. Крім скіфів та кельтів носіями цього генного спадку кроманьйонців прильодовикової Європи, були десятки народів індоєвропейської мовної сім'ї, а також фіно-угрів і тюрко-монголів. І вже зовсім не варто називати гаплогрупу R1a, поширену в геномах різних народів від Рейну до Льодовитого океану, Монголії та Індії, «арійською». Арії були тільки одним із кількох десятків індоіранських народів, що мешкали

3 тис. років тому в Індії, Ірані, Афганістані. Якщо українці як етнос не з палеоліту й навіть не трипільці, не арії, то хто ми такі, де й коли з'явилися на світ Божий?

Походження українців

Існує три головні версії україногенезу: пізньосередньовічна, ранньосередньовічна й трипільська. Перша з них є породженням офіційної [радянської історіографії](#) середини XX століття. Вона стверджує, що українці (як і росіяни та білоруси) сформувалися лише після монголо-татарської навали, в XIV–XVI століттях. Нібито існувала окрема давньоруська народність, яку зруйнували ординці, а з її уламків у пізньому середньовіччі постали три братні

народи – росіяни, українці, білоруси. Видавалося, що ці етноси виникли зі злої волі сусідів і від моменту народження мріяли знову злитися. Таким чином, об'єднання східних слов'ян під егідою Москви в єдиній Російській державі подавали як поновлення історичної справедливості. Прозора імперська спрямованість і непереконлива аргументація на користь існування окремого давньоруського народу та специфічної давньоруської мови, а також розпад СРСР зумовили відхід дослідників від радянської версії походження східних слов'ян із пізнього середньовіччя.

Ще менш аргументованою бачиться трипільська версія україногенезу. Балкано-дунайський неоліт, північно-східним форпостом якого було Трипільля, генетично пов'язаний із народами Близького Сходу, зокрема з хатухуритами півдня Малої Азії (рис. 1). Останні навіть не належали до індоєвропейців. Тобто генетично пов'язані з ними трипільці не могли бути етномовними родичами українців, бо входили до іншої сім'ї народів.

Археологи простежували перерву етністоричного розвитку в лісостепах Правобережної України в III тис. до н. е., тобто після дезінтеграції трипільської культури. 5 тис. років тому на її землях сталася радикальна зміна населення. Волинь, Полісся і Прикарпаття зайняли племена шнурової кераміки (пращури балтів та слов'ян), а надчорноморські степи та лісостепи колонізували скотарі ямної культури (пращури іранців) (рис. 2). Так урвався етнокультурний зв'язок трипільців із наступними поколіннями мешканців України, що виключає можливість прямого походження українців від трипільців.

Біля витоків ранньосередньовічної концепції україногенезу стояв Михайло Грушевський, який 100 років тому назвав антив раннього середньовіччя праукраїнськими племенами. Концепція базується на універсальних законах етнотворення Європи. Зокрема, переважна більшість великих етносів середньої смуги континенту народилися саме в ранньому середньовіччі у V–VII століттях. Це пояснюється стабілізацією Європи після Великого переселення народів у зв'язку з падінням Римської імперії. З настанням середньовіччя розпочався безперервний розвиток регіонів середньої смуги континенту й народів, що в них мешкають аж донині. Тому саме від названого часу ведуть свій родовід іспанці, французи, англійці, німці, чехи, серби, хорвати, поляки.

Рис. 4. Розселення слов'ян із території України в VI–VII ст.

Від V–VII століття після навали гунів та аварів також стабілізується ситуація на етнічній батьківщині українців між Карпатами, Прип'яттю й Київським Подніпров'ям. Безперервність етнокультурного розвитку на цих теренах упродовж останніх 1500 років дає підстави опускати коріння українського етносу, як і згаданих інших великих народів Європи, в ранне середньовіччя (рис. 3). На цей час головні компоненти української етнокультури – праслов'янський (зарубинецька культура), іранський (спадок скіфів, сарматів), східногерманський (готи, вандали), балтський, фракійський, кельтський – поєдналися в єдиний і неповторний український комплекс, який упродовж середньовіччя збагатився тюркськими елементами.

Згадані етноси середньої смуги Європи у V–IX століттях пройшли племінну фазу розвитку, коли вони склалися з окремих етномовно споріднених племен із власними етнонімами. Серед давньоукраїнських назовімо антив, склавинів, дулібів, нащадками яких були літописні племена VIII–IX століть: поляни, деревляни, волиняни, улчі,

тиверці, білі хорвати, сіверяни. У IX–X століттях згадані племена консолідуються, й виникають держави середньовічних націй: перші Англійське та Польське королівства, французькі й німецькі держави, Празьке князівство чехів, Сербська, Хорватська, Угорська держави та давньоукраїнська під назвою Русь. Споріднені племена об'єднувалися під одним етнонімом у єдиній державі, яку нерідко очолювали іноземні династії, як-от нормани. Перший загальний етнонім українців «руський», «русин» упродовж XVII–XX століть з часом поступається новому – власне «українці». Щось схоже сталося з іменами наших сусідів. Ляхи стали поляками, волохи – румунами, московити – росіянами.

Через межування з агресивним степом русини-українці, на відміну від інших народів Європи, втратили державність у XIII–XIV століттях і продовжили буття в стані бездержавного етносу, територію якого захоплювали сусіди – поляки, литовці, угорці, румуни, росіяни. Відомі три спроби поновлення єдиної Української держави: Козацька держава XVII–XVIII століть, УНР (1917–1920), сучасна незалежна Україна. Отже, синусоїда української державності, починаючи від Русі X–XIII століття, має чотири піки. Остання є державою українського етносу на середньовічному етапі його розвитку тією самою мірою, якою синхронні їй Англійське, Французьке чи Польське королівства належали однойменним народам. Інакше кажучи, князі Київ чи Галич були настільки само українськими, як тогочасні Лондон, Париж чи Гнезно англійським, французьким та польським відповідно. І це ще одна універсальна закономірність етноісторичного розвитку континенту, яка через екстраполяцію на Україну проливає світло на етногенез українців, чий формування було визначене загальноєвропейськими закономірностями.

ЕТНОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ ВИЗНАЧАЛИ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІ ЗАКОНОМІРНОСТІ

Зауважимо істотний момент етногенезу: праукраїнські племена антів і склавинів V–VII століття, археологічними відповідниками яких є пеньківська та празька культури на території України, були також пращурами інших споріднених народів. Саме розселення антів і склавинів з України в ранньому середньовіччі породило

слов'янські народи Балканського півострова, Подунав'я, Центральної Європи (рис. 4). Та частина носіїв празької та пеньківської культур, що лишилася на батьківщині, започаткувала українство.

Схему походження слов'янських етносів можна зобразити у вигляді гіллястого дерева, що упродовж останніх 1500 років розвивалося між Карпатами та Середнім Подніпров'ям на прабатьківщині українців (рис. 3). Від його українського стовбура відгалузилися інші слов'янські народи. Якщо південні та західні з них відділилися на початку середньовіччя, то східні (білоруси, псково-новгородці, росіяни) – лише у VIII–XII столітті. «Великоросс вышел на арену истории только с князем Андреем (Боголюбским. – Авт.)», – писав у 1911-му великий російський історик Василій Ключевській. Але це вже тема іншої статті.

 [гени](#), [етнокультура](#), [етнос](#)

©2007-2011 «Український тиждень»

Передрук або будь-яке інше комерційне використання сайту можливе лише з дозволу редакції.